

ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA

Karuza, Dina

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:531998>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

Završni rad

ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA

Dina Karuza

Split, 2023.

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
PREDDIPLOMSKI DVOPREDMETNI SVEUČILIŠNI STUDIJ
POVIJESTI UMJETNOSTI I FILOZOFIJE

ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA

Mentorica: doc. dr. sc. Ana Torlak

Studentica: Dina Karuza

Split, 2023.

Sadržaj

Uvod	4
Ciljevi rada i metode istraživanja	5
1. Povijest	6
1.1 Iliri	6
1.2 Grčko-rimsko razdoblje	9
2. Lokaliteti Ise	15
2.1. Zidine	15
2.2 Luka	17
2.3 Terme	20
2.4 Teatar	24
2.5 Nekropole	27
2.6 Rimski carevi	36
3. Antički nalazi izvan Ise	39
3.1. Amfore	39
3.2 Božanstva	41
Zaključak	45
Sažetak	46
Abstract	47
Popis izvora	48
Popis slikovnih izvora	50

Uvod

Bez grčkih kolonija na Jadranu, ilirska povijest bila bi značajno drukčijeg tijeka. Grčki kolonizatori sa sobom su donijeli prve urbanističke sheme, plansku podjelu zemljišta i upotrebu novca, te utemeljenje demokracije na određenom prostoru. Potakli su kulturne i znanstvene reformacije, primjerice kazalište. Sve je to za autohtona ilirska plemena bila ogromna novost.

Upravo je Isa (grč. Issa) bila grad koji je ponajviše svojim civilizacijskim postignućima proširila svoj utjecaj na susjednu obalu. Grad je utemeljen u IV. stoljeću prije Krista na otoku Visu. S obzirom na stupanj očuvanosti, arheolozima i povjesničarima umjetnosti pruža brojne mogućnosti za proučavanje grčke ostavštine na hrvatskim prostorima.

Cirijak Ankonitanski (*Ciriaco de Pizzicolti*), talijanski humanist, posjetio je Vis 1436. godine, nazvavši ga tom prigodom slavnim dalmatinskim gradom. Njegov posjet značajan je zbog toga što on u svome djelu opisuje neke spomenike koji su danas, nažalost, izgubljeni u vremenu. Isejske spomenike se tek u devetnaestom stoljeću počinje pominje istraživati, tako da su i danas u velikoj mjeri neistraženi.

Novija istraživanja, pod vodstvom Arheološkog muzeja u Splitu, daju nadu da će isejska prošlost postati mnogo osvjetljenija nego prije. Plan je da se lokaliteti koji se istražuju uredi u arheološke parkove, te na taj način budu dostupni javnosti i postanu dio turizma u Visu.¹

Većina antičkih predmeta i spomenika danas se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu i Arheološkom muzeju otoka Visa, koje će ovaj završni rad predstaviti. Također ću predstaviti lokalitete unutar antičke Ise, a to su rimske terme, rimski teatar, isejske nekropole, gradske zidine i luku. Od nalazišta izvan Ise spomenut ću amfore iz uvale Vele svitnje, Kraljičinu špilju na sjevernoj strani otoka i i kamenu humku Velu gomilu na jugoistočnoj.

¹ Čargo, Boris. *Issa*. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 4.

Ciljevi rada i metode istraživanja

Cilj ovog završnog rada bio je predstaviti na jednome mjestu antičke spomenike s otoka Visa, tako da se obuhvati njihova cjelovitost. Pri tome sam se koncentrirala na isejske lokalitete, obilazeći ih i vlastito ih fotografirajući kad god sam bila u mogućnosti. Osim lokaliteta, također sam obišla i fotografirala spomenike koji su bili izloženi u Arheološkom muzeju u Splitu, fokusirajući se na one najznačajnije.

Rad je podijeljen na tri dijela. U prvom dijelu je predstavljena povijest, kako bi se bolje shvatio značaj predstavljenih spomenika. Početke antičkog grada Ise razmatramo od prapovijesti do pada Rimskog carstva. Grčki i rimski periodi osobito su značajni za isejske lokalitete na otoku Visu.

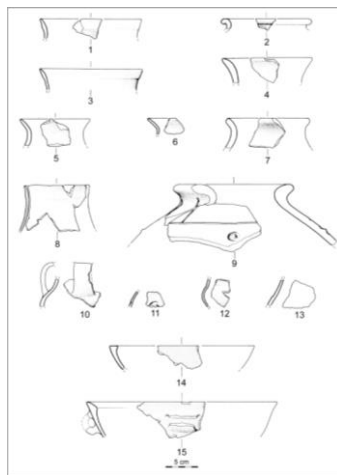
U drugom dijelu rada predstavljeni su pojedinačni isejski lokaliteti, poput termi, zidina, luke, teatra i kipova rimskih careva. Istočna i zapadna nekropola su obrađene skupa sa predmetima koji su pronađeni u grobnicama.

Treći dio ovog rada sadrži antičke spomenike otoka Visa, koji su pronađeni izvan antičke Ise, a obuhvaća amfore iz uvale Vele Svitnje, crvenofiguralni ulomak iz Vele Palagruže i ostale spomenike nepoznatih nalazišta. Svi dijelovi rada skupa povezuju spomenike u jednu cjelinu.

1. Povijest

1.1 Iliri

Antičko ime otoka Visa je *Issa*, a iz njega se kasnije razvilo današnje ime otoka. Ime grada se javlja u tekstovima grčkih i rimskih pisaca, te uklesano na antičkim kamenim spomenicima. Međutim, postoje neke indicije da riječ vuče porijeklo iz ranije prošlosti, kada su na otoku živjele predindoeurovske zajednice u neolitskom i eneolitskom razdoblju. Tim zajednicama se ušlo u trag zahvaljujući ponajviše nalazima na susjednom otoku Hvaru. To sve znači da se ime Isa uspješno održati punih pet tisuća godina.² Lončarija iz neolitskog, brončanog i željeznog doba u Kraljičinoj, koja se naziva i Teutina, špilji na sjevernoj strani otoka svjedoči o tom najranijem ljudskom razdoblju otoka. Od 1178 prikupljenih ulomaka najviše je onih iz brončanog doba, a sve skupa se protežu od neolitskog do željeznog doba. Posuđe iz brončanog doba rađeno je od gline u koju su dodana zrnca kalcita, dolomita ili vapnenca. Vapnenac puca na temperaturi većoj od 750 stupnjeva Celzijusa, a kako se na lončariji iz špilje to rijetko primjećuje, da se zaključiti da su viški lončari nekako to riješili. Nedostatak vitrifikacije upućuje da se posuđe nije peklo u keramičkim pećima, već po potrebi.³

Slika 1. Dijagnostička lončarija iz brončanog doba

²Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 5-6. Citirano 29.7.2022.

³Kaiser, T.. "Krajicina spilja i brončano doba otoka Visa." *Opvscvla archaeologica*, vol. 26, br. 1, 2002, str. 99-110. <https://hrcak.srce.hr/5554>. Citirano 30.08.2023.

U drugom tisućljeću prije Krista, pojavljuju se ilirska plemena. Imali su naselja u unutrašnjosti otoka, kao i poviše Komiže gdje naziv *Gradac* upućuje na postojanje takvog naselja.⁴ Po veličini i važnosti treba izdvojiti naselje na Taležu, na jugoistočnome dijelu otoka. Blizu naselja je najveća kamena humka na otoku, pod nazivom Vela gomila.⁵ Svoje pokojne Iliri su pokapali u grobovima koji su bili uokvireni i pokriveni kamenim pločama, zatim bi na takav grob, ili više njih, nabacali hrpe kamenja. U jednom od grobova je pronađena željezna kopča čiji oblik upućuje da se spomenute grobove datira u IX. Stoljeće.⁶

Današnje područje Jadranskog mora može se povezati s dva najčešća imena što ih se u prošlosti koristilo: *Jonios (Ionios kolpos)* i *Adrias (Adrias kolpos)*. *Adrias* je bio sjeverni dio, dobivši ime po gradu, odnosno rijeci Adriji, a južniji dio bio je *Jonios*. Jadran se još zvao i Rejinim zaljevom, vidljivo iz Eshilovog djela *Okovani Prometej*, tek poslije dobivši ime Jonsko more. Grčki autor Teopomp navodi da je Jonsko more kod Italije, a zatim da u njega utječe Jadran pa se zato još naziva i Jadran. Dakle, ime *Jonios* označava najveći dio Jadranskog mora, a krajnje sjeverni dio je *Adrias*. Isa se nalazi u sredini tako gledanog Jadranskog mora.⁷

Tko je bio Jonije, po kojem je tada more bilo imenovano, nije uistinu poznato. Moguće da je bio samo mitski lik, a ako je bio stvarna povijesna ličnost, bio je vladar podrijetlom iz Ise. Kao mitska ličnost, bio bi sin Diraha, odnosno sin Adrije, kojeg neki navodi smatraju eponimom Jonskog mora. Uz Isu, povezuje ga se s legendama o osnivaču Dirahija.⁸

Jonije je bio značajan za Isejse, a to dokazuje kameno postolje s natpisom Jonijev otok. Jako oštećen natpis sačuvan na kamenom postolju pronađen je na Gradini godine 1892. U drugom retku se spominje Jonijev otok. Natpis nije moguće restituirati, no jasno se iščitava pjesničko ime otoka. Datacija nije sigurna, možda je nastao u drugoj polovici IV. stoljeća prije Krista, a možda

⁴ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 6. Citirano 29.7.2022.

⁵ Barbarić, Vedran. *Izložba Antički Grci na tlu Hrvatske*, Zagreb, 2010, str 119.

⁶ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 6. Citirano 29.7.2022.

⁷ Čargo, Boris. *Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu*, 2018, str. 11-12.

⁸ Čargo, Boris. *Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu*, 2018, str. 13.

u drugoj polovici II. stoljeća prije Krista.⁹

Slika 2. Kameno postolje s natpisom Jonijev otok, Arheološki muzej Split

Jonije se na Visu štovao kao junak, tako da je sasvim moguće da je kameni humak na Veloj gomili upravo njegov grobni humak.¹⁰

Osnivanje grčkih kolonija na ilirskoj obali je značajan razvoj događaja u povijesti Ilira, kao i naših prostora. Grci su svoje kolonije počeli osnivati tek nakon što su porazili Liburne kod otoka Krfa godine 734. prije Krista, o čemu je pisao antički pisac Strabon. To daje do znanja da su Liburni imali svoja uporišta i izvan Jadranskog mora. Nakon te pobjede Grci osnivaju prve kolonije na području današnje Albanije, a proći će još neko vrijeme prije nego što ne osnuju svoje gradove i na Srednjem Jadranu. Razlog tome je što su u V. st. pr. Kr. na Siciliji ratovali Sirakuza i Kartaga. Na kraju tog stoljeća Sirakuzom počinje vladati Dionizije, koji je zauvijek promijenio povijest Ise.¹¹

⁹ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 13.

¹⁰ Barbarić, Vedran. Izložba Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb, 2010, str. 119.

¹¹ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 6-7.

1.2 Grčko-rimsko razdoblje

Dionizije Sirakuški Stariji, sin Harmokratov, rođen je 430. godine pr. Kr. Postao je dijelom državne službe i bio odličan političar s vojničkim vještinama, preuzevši glavnu moć u tadašnjem helenskom svijetu.¹² Pod njegovom vlašću Sirakuza je postala utvrda i vodeće mjesto. Godine 397. prije Krista objavio je rat s Kartagom, čija je flota poražena 396. godine. Četiri godine nakon toga, sklopljen je mir te je pod Dionizijevoj vlašću bila skoro cijela Sicilija.¹³

Te 397. godine Dioniziju je trebao grad koji bi bio strateško uporište sirakuških interesa na Jadranskom moru, pa je poslao flotu da na otoku Isi osnuju grad. Za osnutak grada odabrana je velika utvrda na sjevernoj strani otoka koja ih je, s poluotočićem Prirovo i brežuljkom Gradinom na zapadnoj strani uvale, podsjećala na Sirakuzu.¹⁴ Ovdje možemo primijetiti kako nije odabrana današnja komiška luka. Iako je bliža Italiji, direktno je povezana s otvorenim morem, što bi tijekom oluja predstavljalo opasnost za brodove zbog ogromnih valova.

Tako je nastala država grčkog tipa (polis), koja je kovala svoj novac, osnivala svoje naseobine na kopnu i na otocima, te trgovala s ilirskim oblastima.¹⁵ Dvije kulture su se isprepletale, od kojih je helenska bila nadmoćnija.

Kolonija Pharos, koja je danas Stari Grad na Hvaru, osnovana je 385.-384. godine pr. Kr. U tome je pomogao Dionizije. Prilikom osnivanja Pharosa, kako tumači antički pisac Diodor, došlo je do borbe između grka i autohtonog stanovništva Hvara. Grci su pobijedili, pobivši pet tisuća Ilira, iako neki povjesničari smatraju da Diodor pretjeruje u brojkama kako bi se uzvisila Grčka pobjeda.¹⁶ Dionizijeva pobjeda bila je neizbježna, s obzirom da je imao više trijera od Ilira. Ovaj sukob je bitan u povijesti naše obale jer je to prvi sukob koji je zabilježio neki grčki povjesničar. Zabilježio ga je tri godine poslije, ali koristeći se suvremenim izvorima.¹⁷

¹² Zaninović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 119.

¹³ Zaninović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 122.

¹⁴ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 10-11. Citirano 29.7.2022.

¹⁵ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 10-11. Citirano 29.7.2022.

¹⁶ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 8.

¹⁷ Zaninović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 141.

To nije bio jedini sukob među Ilirima i Greima. Sačuvan je Kalijev epitaf, posvećen hrabrosti junaka Kalija, koji je poginuo u borbi s Ilirima nakon što je isplovio iz Ise, ostavivši za sobom sina. Iako je nađen u isejskoj nekropoli, u području gdje se govorilo dorskim narječjem, epitaf je napisan na jonskom narječju. Nije poznato o kojem se točno sukobu radi, ali natpis potvrđuje da su Diodorovi Iliri i oni s Kalijinog natpisa isti koji su se borili s Liburnima.¹⁸

Kalijev epitaf je kamena ploča pravokutnog oblika bez posebnih ukrasa. Na gornjem dijelu izvedena je jednostavna rubna profilacija. Natpisano polje je oštećeno na lijevoj strani, dok je sačuvani tekst plitko je uklesan u pet radova. Prijevod, koji je napravio M. Nikolanci, ide ovako:

Iz grada isplovi ovog

Što hrabrosti tvoje je željan,

Na ilirski nasrnu brod,

Zateče pri tom te smrt.

A Harmo – milo dijete tvoje, siroče sad je.

*Junački Kalio, čin takav ne pamtimo mi!*¹⁹

Slika 3. Kalijin epitaf, Arheološki muzej Split

¹⁸ Zaninović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 159.

¹⁹ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 52.

Dionizije Sirakuški Stariji umro je 367. godine prije Krista, što je izazvalo negativne posljedice na njegovu državu, tako da je Sirakuza našla u kriznom vremenu.²⁰ Bez sirakuške zaštite, grčke kolonije su se teško odupirale ilirskim gusarima, pogotovo Pharos. Sudeći po tome što je napisao Isokrat, atenski retoričar i učitelj, u poslanici Filipu II. Makedonskom, bilo je Ilira koji su bili pod Filipovom vlasti i oni koji mu nisu podliježali. Izgledno je da su potonji bili Ardijejci.²¹ Kralj Agron, ilirski kralj, u svojoj je vlasti imao veću kopnenu i pomorsku moć od svih njegovih prethodnika. Iliri su, između ostalog, osvojili Pharos, ali Isa je, uz velike poteškoće, ostala nezavisna.²²

Kraljica Teuta je vladala nakon smrti svoga muža kralja Agrona od 231. godine pr. Kr. do svog ratovanja s Grcima u kojem je poražena 299. godine pr. Kr. Vladala je umjesto svog maloljetnog posinka Pinesa, a za vrijeme svoje vladavine pokušala je osvojiti Vis, u čemu nije uspjela. Prkosila je Rimljanima koji su smatrali da zbog svojih nanesenih nepravda mora biti kažnjena. Rimljani su nakraju pomogli Grcima da poraze Teutu.²³

Rimljani su nastavili pomagati Isi, primjerice oslobodili su je od opsade tijekom Prvog makedonskog rata u III. stoljeću pr. Kr.²⁴ Isa sudjeluje na strani Rima u Drugom makedonskom ratu, kao i u još nekima. Sve to pokazuje da je imala dobar gospodarski i strateški odnos s Rimljanima. Je li to bio savez iz vlastitog interesa, ili pod prisilom Rima, to je već teže odgovoriti. To je bilo vrijeme kada je ilirska država djelovala kao rimski saveznik pa je i Isa morala tome pridonijeti. Rim je, naposljetku, bio jedini koji je mogao jamčiti sigurnost i zaštitu otoka.²⁵

No na kraju, to što je bila saveznica Rima je skupo platila, jer je 45. godine prije Krista stala na stranu Pompeja u građanskom ratu sa Cezarom, koji je pobijedio, tako da je izgubila svoju samostalnost i postala provincijski gradić Rimskog carstva. Cezar je rekao da je Isa bila najprivrženija Pompeju. Isejski su brodovi opsjedali Salonu, koja je bila na strani Cezara, ali se Salona uspjela obraniti. Situacija je na terenu išla u prilog Cezaru te je Pompej doživio poraz. Nakon što se Cezarov vojskovođa Vatinije iskrcao u isejskoj luci, Isa se bila prisiljena predati.

²⁰ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 9.

²¹ Zanimović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 206-207.

²² Zanimović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 210-211.

²³ Dragić, Marko. "Hrvatske povijesne i etnološke predaje o ilirskoj kraljici Teuti." *Nova prisutnost*, vol. XVI, br. 2, 2018, str. 282. <https://doi.org/10.31192/np.16.2.5>. Citirano 27.04.2023.

²⁴ Zanimović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 284.

²⁵ Zanimović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 298-299.

Srećom, i nakon što je postala rimski grad, još je barem dva stoljeća intenzivno živjela i ekonomski prosperirala.²⁶

Zanimljivo je to što je Isa isprva bila saveznica Cezara. Naime, 56. godine prije Krista, tri godine nakon što je Cezar postao prokonzulom Galije Cisalpine i Ilirika, Isejci su mu poslali svoje poslanstvo u Akvileju. Tada se postiglo savezništvo, a Cezar je obećao Isi da će poštovati njezinu slobodu i teritorij. S obzirom da je Isa u građanskom ratu na kraju bila na strani Pompeja, možemo zaključiti da Isejci svoja prava nisu mogli u cijelosti ostvariti. Koliko su tri isejska poslanika, Pamfil, sin Pamfilov, Kleempor, sin Timazionov, i Filoksen, sin Dionizijev, bili oduševljeni savezništvom, govori javni natpis na kojem se govori o prijateljstvu Isejaca i Rimljana. Na spomenutom natpisu također su uklesane odluke donesene u Akvileji o slobodnoj plovidbi Isejaca, Tragurina i Epetna Manijskim zaljevom.²⁷

Isu Plinije Stariji u I. stoljeću poslije Krista naziva gradom rimskih građana, *Issa civium Romanorum*. Bivajući takvom, Isa je izgubila svoje nekadašnje značenje, izgubivši svoje gradove na otocima i kopnu u Dalmaciji. Ostala je, međutim, važno mjesto jadranske navigacije i trgovine. U gradu se još uvijek govorio grčki, premda su javni natpisi bili dvojezični.²⁸

Jedan od najstarijih natpisa na latinskom jeziku u Hrvatskoj je značajan natpis o trijemu u Isi. Natpis spominje da je Kvinto Numerije Ruf dao obnoviti trijem, što daje na zaključak da je trijem već i prije postojao. Iz natpisa, koji je danas izgubljen, saznajemo da je Kvinto svojim sredstvima obnovio trijem te je sam obavio pregled i predaju obnovljenog objekta. Trijem se nalazio u priobalnom dijelu grada, a njegovi ostatci se vezuju uz dugačak zid raščlanjen četvrtastim nišama okrenutim prema jugu na prvoj pristavi brda Gradine.²⁹

Prosperitet Ise može se vidjeti u gradnji velikih javnih građevina: teatra, termi te u arheološkim nalazima velikih mramornih kipova i različitih sitnijih vrijednih predmeta. Oko 20. godine poslije Krista u Isi je boravio Druz, sin cara Tiberija, koji je dao sagraditi prostor vježbališta. To se saznaje iz natpisa pronađenog u Isi na nepoznatome mjestu, pa je točna lokacija

²⁶ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>. str. 10-11. Citirano 29.7.2022.

²⁷ Ivčević, Sanja, urednica. *Vis-à-Vis 200*. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 42 – 43.

²⁸ Čargo, Boris. *Issa*. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 13.

²⁹ Čargo, Boris. *Issa*. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 43–44.

vježbališta nepoznata, jedino se zna da se nalazilo u priobalnom dijelu grada.³⁰Što se gospodarstva tiče, uz brojne druge stvari, bavili su se uzgojem vinove loze, što je svakako bilo značajno za prosperitet. Još je u II. stoljeću prije Krista Agatarhid iz Knida, voditelj znamenite aleksandrijske knjižnice, kazao da je „vino iz Ise, otoka u Jadranskome moru, u usporedbi sa svim drugima bolje“.³¹ To se može povezati sa amforama koje su, između ostaloga, služile kako bi se u njima vino prevozile. O njima će poslije biti više rečeno.

Vrijeme kasne antike bilo je razdoblje dekadencije Ise, što se događalo i s drugim gradovima na Jadranu i Sredozemlju. Isino značenje tada je polako počelo otpadati. Povijest Ise od VII.-IX. stoljeća je nepoznanica budući da nema ni pisanih izvora ni materijalnih ostataka.³² Postoji pretpostavka da su Goti oko 450. godine porušili Isu, međutim, to ne može biti istina. Nisu čak tada ni pljačkali oko Salone. I da jesu, do Ise nisu mogli nikako doći, jer u to doba nisu imali nikakve flote. Druga pretpostavka glasi da su je porušili 535. godine kad su iz Ravenne plovili u Salonu. Ali nisu imali razloga za to, jer je Dalmacija, kao i Isa, bila pod njihovom vlasti, a kad su ratovali s Bizantincima, branili su se protiv njih.³³

Isa je prosperirala čak i u III. stoljeću, nastavljajući tradiciju posredničke trgovine između Mediterana i dalmatinskog kopna. No eventualno nije mogla konkurirati velikim trgovačkim kompanijama, koje su posjedovale mediteransku trgovinu. Zbog toga je pomorstvo nazadovalo, pa se stanovništvo posvetilo ribarstvu i poljoprivredi. Najteži udarac za trgovinu bio je pad Salone, s kojim je bila posebno vezana svojom kolonijom u njemu. Poslije pada Salone i zauzimanja kopnene Dalmacije od strane Hrvata, oni prelaze na otoke, pa i na Vis, gdje između njih i starosjedilaca dolazi do miješanja, pa Isa postaje sve više i više hrvatski grad.³⁴

Da je i dalje postojala kao grad, *civitas*, sigurno je iz pisanja mletačkog kroničara Ivana Đakona, kada govori o vojnoj ekspediciji Badovarija Bragadina 997./8. godine protiv Hrvata. Badovarije Bragadin je zauzeo Isu te odveo u ropstvo neke od isejskih građanina, te je grad opljačkao i porušio. Stanovništvo otoka Visa povuklo se u unutrašnjost, po poljima, ne

³⁰ Ivčević, Sanja, urednica. *Vis-à-Vis 200*. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 43.

³¹ Čargo, Boris. Issa. *Povijesno-arheološki vodič*: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 13.

³² Čargo, Boris. Issa. *Povijesno-arheološki vodič*: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 13.

³³ Novak, Grga. "Kada je i kako propala antička Issa." *Radovi Filozofskog fakulteta: Odsjek za povijest*, vol. , br. 1, 1959, str. 6-7. <https://hrcak.srce.hr/176342>. Citirano 15.08.2022.

³⁴ Novak, Grga. "Kada je i kako propala antička Issa." *Radovi Filozofskog fakulteta: Odsjek za povijest*, vol. , br. 1, 1959, str. 12. <https://hrcak.srce.hr/176342>. Citirano 15.08.2022.

pokušavajući obnoviti svoj grad sve do XV. stoljeća, ali ne na ruševinama staroga antičkog grada, nego na suprotnoj strani njegove luke.³⁵

³⁵ Novak, Grga. "Kada je i kako propala antička Issa." *Radovi Filozofskog fakulteta: Odsjek za povijest*, vol. , br. 1, 1959, str. 12-13. <https://hrcak.srce.hr/176342>. Citirano 15.08.2022.

2. Lokaliteti Ise

Slika 4. Shematski prikaz bedema i lokaliteta

Na slici gore je pogled na brijeg Gradinu, gdje se shematski prikazuju bedemi grada Ise i smještajem pojedinih lokaliteta koje ću u daljnjem tekstu opisati.³⁶

2.1. Zidine

Osnivanje grada je podrazumijevalo određivanje prostora koji će biti naseljen, unutar kojeg će biti trgovi, kao i javne zgrade vjerske i svjetovne namjene. Također je podrazumijevalo ortogonalnu urbanističku shemu. To je značilo da su zidine zatvarale gradsku jezgru u gotovo

³⁶ Web stranica Armus – Arheološki muzej u Splitu, članak Priručna zbirka i lokalitet Isse (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/prirucna-zbirka-i-lokalitet-issa>), pristupljeno 17.8.2020.

pravilan četverokut, sa tragovima ulica koje su se, spuštajući se prema moru, sjekle pod pravim kutom. Kod luke se pretpostavlja da je tu bio središnji hram s trijemom.³⁷

Isa je, uz Pharos na otoku Hvaru, najstarije urbano središte na prostoru današnje Hrvatske. Grad je bio utemeljen na brežuljku Gradina u samom dnu uvale iznad poluotočica Prirova. Zidine, koje su se gradile u IV. stoljeću prije Krista, uzdizale su se od mora kod Prirova do vrha brežuljka, zatim njegovim putanjom idu prema zapadu, pa onda ponovno skreću prema moru. Širina im je iznosila 2,4 do 2,8 metara, a grad je njihovim protezanjem imao pravokutan oblik. Za gradnju zidina korištena je tehnika *emplekton*, što znači da im je unutarnje i vanjsko lice bilo izrađeno od većih pravilno klesanih kamenih blokova, između kojih se umetala kamena ispuna od nepravilnog manjeg kamena. Kamenje je bilo poredano u pravilne redove, a na nekim od blokova je vidljiva antiroza – ravno zaglađenje uz rubove kamenog bloka s vanjske strane, koje je služilo za postizanje pravilnosti zidanja. Svi blokovi su bili slagani bez uporabe žbuke. Veliki kameni blokovi su osiguravali čvrstoću i sigurnost.³⁸

Zapadni bedem je dužine oko 300 metara, sjeverni oko 240 metara, a istočni oko 280. Zajedno sa Prirovom, gradska površina Ise je iznosila oko 105 000 četvornih metara, čineći Isu najvećim grčkim gradom na istočnoj jadranskoj obali.³⁹

Južni bedem još nije pronađen. Može se pretpostaviti da su ga srušili Rimljani nakon što je Isa izgubila svoju samostalnost, 47. godine prije Krista.⁴⁰

Isejske zidine su sveukupno veoma slabo istražene i najčešće teško dostupne zbog privatnih posjeda. Dio zidina može se vidjeti ako se krene uskim poljskim putem koji se nalazi iza svjeverosistočnog kuta današnjeg teniskog terena, koji je odmah kod ostataka jugozapadne nekropole. Hodajući sjeverom, nakon pedesetak metara se skreće desno i dolazi se do zidina koje se na tom mjestu lome pod pravim kutom.⁴¹

³⁷ Suić, Mate. Antički grad na istočnom Jadranu, 2. izmjenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Golden Marketing, 2003, str. 143.

³⁸ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 15.

³⁹ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 15-16.

⁴⁰ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 16.

⁴¹ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 15-16.

Slika 5. Zidine

2.2 Luka

Dobra luka za Isejce je bila važna, kao i za stanovnike bilo kojeg drugog otoka ili primorskog grada. Preko nje je dopremano sve što je bilo prijeko potrebno za život i otpremao se, ponajviše na susjednu dalmatinsku obalu, sav višak proizvoda. Istovremeno, luka je jamčila siguran smještaj i zaštitu za brodove.

Termin luka je u upotrebi iako je isejsku luku, zbog neistraženosti, nemoguće ni približno detaljno stručno interpretirati, tako da se ne može opredijeliti kao luka ili pristanište. Umjesto pristaništa, termin luka je ipak bolje upotrebljavati zbog toga što je Isa bila regionalno središte, značajan grad, te da je posjedovala brojne brodove koje je trebalo održavati u različitim lučkim i brodograđevnim postrojenjima.

Luka je bila prirodno dobro zaštićena zbog toga što je napravljena u samom dnu uvale, koja je duboko uvučena u sjevernu obalu Visa. Grad je podignut u zapadnom dijelu uvale, na malom brijegu *Gradina*. U podnožju brijega bila je smještena luka te pristanišni i skladišni prostori. Najoperativniji dio bio je od uvale Stonca do današnje crkve Svetog Duha. Na mjestu te crkve se nekad nalazila manja uvala u koju se ulijevao potok.⁴²

Na prostoru luke nikada nisu provedena ozbiljna istraživanja, pa se ne može mnogo reći o izgledu luke i pristanišnih prostora, njezinim kapacitetima i popratnim lučkim sadržajima. Također, obalni prostor viške uvale bitno je izmijenjen u odnosu na to kako je izgledala u svome antičkom razdoblju, pa su na nekim mjestima dijelovi antičke obale prekriveni debelim slojem zemlje i građevinskog iskopa.⁴³

Slika 6. Položaj ostataka luke

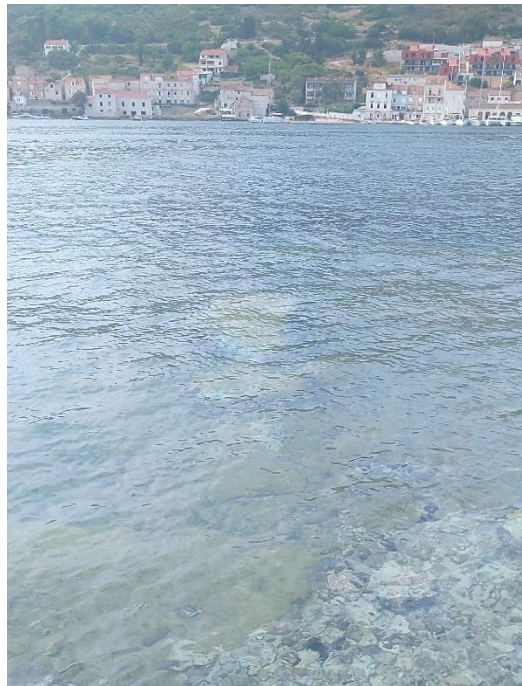
Ostatci antičke obalne linije nalaze se pod morem, što je posljedica kombiniranog djelovanja globalnog povišenja morske razine u zadnjih 20 000 godina i diferencijalnog tektonskog izdizanja i spuštanja zapadnog dijela u odnosu na istočni dio Jadrana. Prema novijim proučavanjima antička obalna linija je u odnosu na današnju bila niža za otprilike 2 metra. Ostatci se mogu vidjeti samo na pojedinim mjestima, a to su dno brijega Gradine u južnom dijelu,

⁴² Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 14.

⁴³ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 16.

mjestimice uokolo Prirova, te do ulaza u ovalu Stonca.⁴⁴

Na sljedećoj slici su vidljivi ostaci luke pod morem koji se nalaze na položaju 2.

Slika 7. Ostaci luke pod morem

⁴⁴ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 16.

2.3 Terme

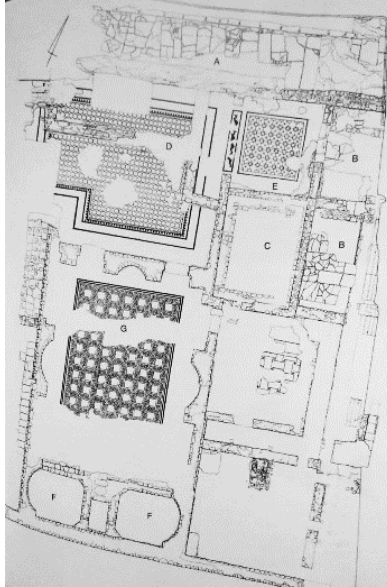
Slika 8. Pogled na terme

Kad se gleda od trijema prema zapadu, potporni zid njezine terase je konstatiran iza stambenog sklopa Vitić, onda su dalje vidljivi ostaci koji izlaze iz linije zapadnih gradskih bedema i prodire na područje nekropole na Martvilu. Taj zid ne predstavlja samo podziđe gornje terase, nego i sastavni dio arhitekture na donjoj terasi. Na krajnje zapadnoj strani u njemu je oblikovan apsidalni prostor u sklopu termi od kojih su ostaci bili otkriveni i uništeni prilikom izgradnje nogometnog igrališta 1953-1954. godine. Sami ostaci velikih javnih termi su sačuvani, osim zidova koji su srasnjeni sa zemljom na kraju Drugog svjetskog rata.⁴⁵ Neki od tih zidova su bili visoki i do 3 metra.⁴⁶ Bili su ukrašeni freskama različitih boja, koje su vrlo malo očuvane, većinom pri samom dnu zidova pojedinih prostorija. Mozaici su tehnički dobro rađeni, ali se svojim geometrijskim motivima ni po čemu ne izdvajaju iz zanatskog prosjeka.⁴⁷

⁴⁵ Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 17, br. 1, 1968, str. 26. <https://hrcak.srce.hr/146461>. Citirano 16.08.2022.

⁴⁶ Čargo, Boris. Issa. *Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu*, 2018, str. 18.

⁴⁷ Čargo, Boris. Issa. *Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu*, 2018, str. 19.

Slika 9. Tlocrt termi

Javni termalni kompleksi jedno su od najznačajnijih postignuća rimske arhitekture. Izumom hipokausta (*hypocaustum*), posebnog građevnog sklopa za zagrijavanje prostorija i bazena, formiran je klasičan tip termi, kojemu su neke od odlika prostorije s umjerenom temperaturom (*tepidarium*), prostorije s bazenima s toplom vodom (*caldarium*), prostorije s bazenima s hladnom vodom (*frigidarium*), svlačionica (*apoditerium*) i prostorija za parno kupanje (*sudatorium*). Terme su bile bitne za društveni i kulturni život. Tu su se primjerice održavali poslovni sastanci i izložbe slika.⁴⁸

Isejske terme zauzimaju veliko područje, a podignute su u južnom dijelu grada, u blizini mora. Danas se nalaze preko puta benzinske crpke. Dimenzije sačuvanog dijela su 40 x 31 metar. Ispod termi nalazio se sustav kanala i velika cisterna u koju se slijevala voda. Vjerojatno je riječ o gradskoj cisterni koja je imala važnu ulogu u opskrbi grada vodom i da se tu nalazio izvor vode.⁴⁹ Poznat je izgled istočnog dijela termi, dok se onaj zapadni još uvijek istražuje.⁵⁰ Krajnje

⁴⁸ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 16 – 18.

⁴⁹ Ivčević, Sanja, urednica. Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 246.

⁵⁰ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 18.

istočni dio je najslabije poznat, jer je uništen suvremenom gradnjom.⁵¹

Početak pandemije Covid-19 virusa, terme su zatvorene za javnost u sklopu istraživanja, koja se namjeravaju provoditi još sljedećih nekoliko godina.⁵² Otkako je područje zatvoreno za javnost (iako će se ljubaznom „lokalcu“ ustupiti ključ da razgleda), cijelo područje je obraslo travom, a česti su posjetitelji mačke koje se izležavaju na osunčanim ostacima antičkih kamenja.

Termalni kompleks se gradio u 1. stoljeću poslije Krista, a od njegovih ostataka sa sjeverne strane istočnog dijela termi može se vidjeti kameno popločenje (A), za koje se pretpostavlja da je dio gradske ulice. Dio pločnika otkriven je i na istočnom dijelu, gdje se radi o popločanju predvorja samih termi (B), odakle se ulazilo u svlačionicu (C). Svlačionica je spojena s većom prostorijom nejasne namjene (D). Sjeveroistočni dio prostorije (E) je ulazni dio, kojemu je pod ukrašen crno-bijelim mozaikom s geometrijskim ukrasom. Na prijelazu prema prostoriji (D), nalazi se mozaik ukrašen s četiri modra dupina koji se doimaju kao da iskaču iz mora.

Slika 10. Replika mozaika s dupinima, Arheološki muzej Vis

⁵¹ Ivčević, Sanja, urednica. *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu*, 2021, str. 246.

⁵² Usmena konzultacija s mr. sc. Boris Čargo, održana 9.8.2022 u Arheološkom muzeju Split

Prostorija (G) je raščlanjena polukružnim i četvrtastim nišama, također s podom prekrivenim geometrijskim ukrasom, a na njezinu južnom završetku nalaze se dva manja bazena s dnom prekrivenim bijelim mozaikom. Od zapadnog dijela termi zasada je poznato ložište (praefurnium) i jedne prostorije koja je istog oblika kao prostorija (G). Pošto je povezana s peći, vjerojatno se radi o kaldariju. Ostaci arhitekture zasada nepoznate namjene, koja je prethodila sadašnjim termama, nalaze se ispod prostorije (G), a do njih vodi metalno stubište. Unutar tog prostora vidljiv je prilično široki kanal za vodu.⁵³

Slika 11. Ostaci prostorija (B), (C) i (E)

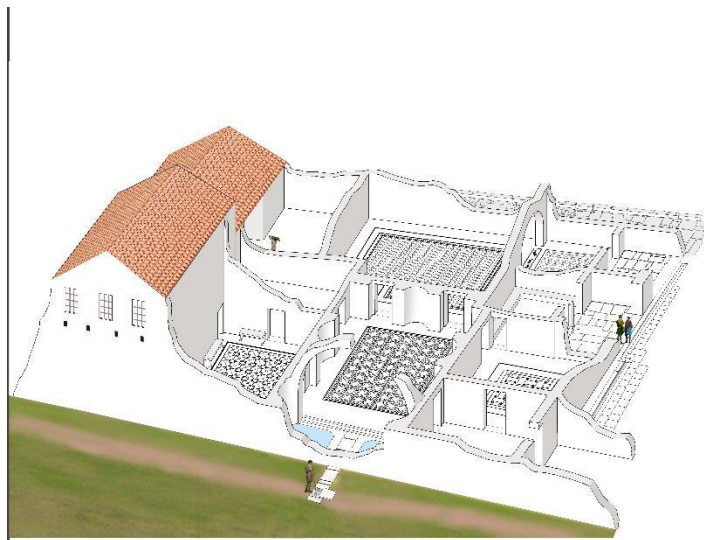
Termalni ostaci pronađeni su i šezdesetak metara zapadno od ovih ostataka, na prostoru jugozapadne gradske nekropole. Ako bi ti ostaci bili povezani s ovima u priobalnom dijelu grada, onda bi isejski termalni kompleks bio najveći u Hrvatskoj. Opsežnija istraživanja su potrebna da se to potvrdi.⁵⁴

U kasnoj antici terme doživljavaju potpunu prenamjenu, što vidimo po sačuvanim predgradnjama, ali i nalazima grobova u nekim prostorima.⁵⁵

⁵³ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 18-19.

⁵⁴ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 19.

⁵⁵ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 19.

Slika 12. Rekonstrukcijski prikaz termi prema Borisu Čargu

2.4 Teatar

Slika 13. Pogled na Prirovo

Isejsko-rimski teatar sagrađen je na poluotoku Prirovu u 1. ili 2. stoljeću i jedan je od četiri utvrđena teatra na tlu Hrvatske.⁵⁶ Smješten je na najvišoj točki poluotoka, na visini od 5 metara. Na tom malom uzvišenju na južnoj padini bilo je postavljeno gledalište. Moguće je da je prije njega postojalo kazalište iz helenističkog razdoblja, kada je Isa bila samostalna.⁵⁷ Kao i svi antički teatri, sastojao se od gledališta (cavea), orkestre (orchestra) i pozornice (scaenae frons). Bio je orijentiran prema jugu, premda je učeni rimski arhitekt Vitruvije bio protiv toga u svome djelu *De architectura libri decem*, jer je smatrao da će tako gledatelje ometati sunce.⁵⁸

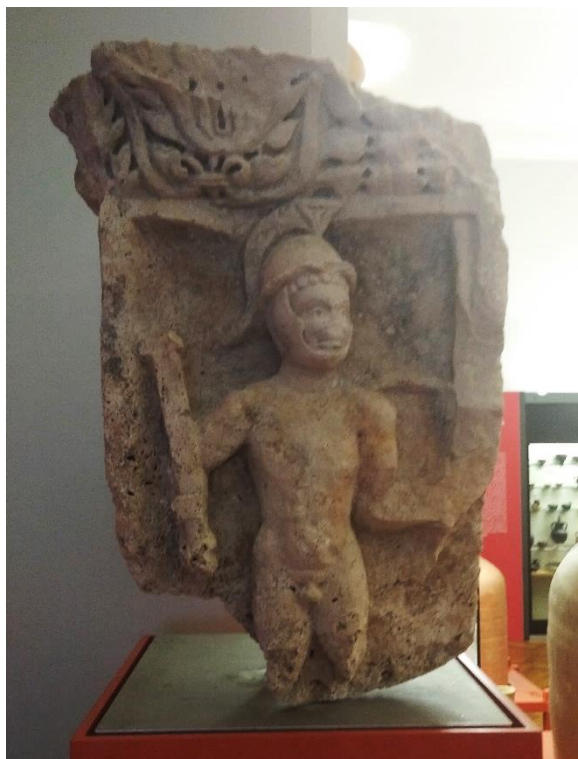
Slika 14. Pogled na ostatke teatra, crkvu i samostan iz zraka

⁵⁶ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 24.

⁵⁷ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 24.

⁵⁸ Ivčević, Sanja, urednica. Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 247.

U 16. stoljeću nad isejskim teatrom su franjevci konventualci podigli samostan. To pokazuje da su ostaci bili tako dobro očuvani da su mogli podnijeti zidine samostana koji je nad njime sagrađen.⁵⁹ Od isejskog teatra danas je vidljiv samo dio vanjskoga polukružnoga zida gledališta, sa sačuvanim frizom i kontraforima u vanjskoj plohi zida. Sačuvan je dio posvođenog hodnika koji je služio kao nosač gornjih redova kamenih sjedala u gledalištu. Drugi arhitektonski dijelovi teatra danas se nalaze pod zemljom. Zidovi proscenija bili su ukrašeni različitim reljefima, od kojih su sačuvani oni s prikazom boga Marsa i moguće reljefa božice Venere ili Menade, te jedne ženske kazališne maske tragičnog izraza lica. Ti reljefi datiraju iz 2. stoljeća.⁶⁰

Slika 15. Reljef s bogom Marsom

⁵⁹ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 25.

⁶⁰ Ivčević, Sanja, urednica. Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 247.

2.5 Nekropole

Isa je zasada jedini grčki grad u Hrvatskoj u kojem su otkrivene dvije nekropole, smještene izvan zidina. Jugozapadna nekropola samo je djelomično istražena, na mjestu koje se zove Martvilo. Taj prostor je nekad davno obuhvaćao šire područje, što pokazuju grobovi otkriveni u podnožju brda Bandirica, na predjelu *Molo bonda*. Istočna nekropola slučajno je otkrivena 1983. godine, kada je započeta gradnja hotela Isa. Tu je istražen samo dio područja gdje je sagrađen hotel.⁶¹

Što se jugozapadne nekropole tiče, njezini su ostaci vidljivi odmah pokraj teniskog igrališta. Pošto se nalaze u privatnom vlasništvu, bez dozvole se tu ne može ništa dalje istraživati ni činiti, tako da u ostacima grobova sada počiva ljudsko smeće.⁶² Vidljivo je i da su neke stele svjetlije, što pokazuje da su zamijenjene, a originalne su trenutno u Arheološkom muzeju u Splitu.

Slika 16. Martvilo, jugozapadna nekropola

61 Ivčević, Sanja, urednica. *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu*, 2021, str. 105.

62 Usmena konzultacija s mr. sc. Boris Čargo, održana 9.8.2022 u Arheološkom muzeju Split

Kao što se može vidjeti, prevladavaju grobovi napravljeni od velikih kamenih ploča koje su okomito postavljene u tlo, da formiraju grobnu raku. Iznad njih se nalazi poklopica koja je sastavljena od jednog, dva ili tri dijela. Dna groblja nisu bila popločana, nego su se ljudi polagali na zemlju, a nešto rjeđe na morsko žalo. Većina grobova, osim dječjih, bila su otprilike veličine 190 x 90 x 100 centimetara. Nekada bi bili uklesani u živoj stijeni, nekada pravljene od velikih kamenih ploča koje su se polagale okomito, a nekada zidani pravilno klesanim kamenjem.⁶³

Pokapanje se radilo inhumacijom, što znači da su se pokapali koštani ostaci pokojnika. Ponekad su u jednom grobu bile pokopane čitave obitelji. To je bila prava rijetkost u svijetu Helena i nije zabilježeno u drugim helenskim nekropolama.⁶⁴

Rimljani kasnije uvode novi pogrebni običaj; incineracija, spaljivanje pokojnika i odlaganje pepela u urne. Pronađen je zato veliki broj červrtastih i cilindričnih urni. Novija istraživanja pokazuju u podnožju brda Bandirice, u blizini Martvila, grobove s amforama, što potvrđuje kontinuitet ukapanja na Isi.

Natpisi na stelama, koje su uglavnom bile jednostavne sa trokutnim zabatom, pisani su u dorskom dijalektu. Na njima se uočavaju čista grčka imena, primjerice Aristophaenos, Theodoros i Dionsysios.

Najluksuznija stela, u obliku edikule (naiskos), je stela Dionizija (sina) Trazimahova. Svojim izgledom imitira pročelje hrama. Na njemu se nalaze fino isklesana vrata s prikazanom ručkom, a sa strane se nalaze dva kanelirana stupa koji podržavaju trokutni zabat. Zabatna nekadašnja tri aktoterija danas više nema. Ispod zabata je arhitrav s ukupno osam imena pokojnika, sva na grčkom jeziku, što ukazuje na to da je tu bilo pokopano osam ljudi. Zanimljivi su kapiteli jer su neobično napravljeni, jer strše iznad vijenca u zraku i sastoje se od dvije volute. Za stelu se smatra da je iz III.-II. stoljeća prije Krista, a danas se nalazi u Arheološkome muzeju u Splitu.⁶⁵

⁶³ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 28.

⁶⁴ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 29.

⁶⁵ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 29.

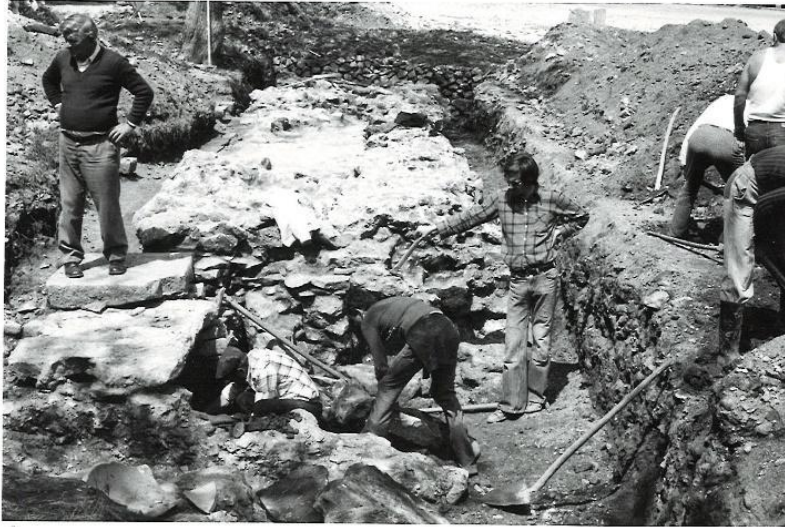

Slika 17. Stela Dionizija Trazimahova, Arheološki muzej Split

Ono što sam otkrila tijekom usmene konzultacije sa Borisem Čargom, muzejskom savjetniku Priručne zbirke i lokaliteta Issa, jest da je moj djed, Dinko Karuza zvan Moki, sudjelovao u istraživanju Marvila na sjevernoj strani luke, kod teniskog terena.⁶⁶ Nažalost, moj djed se ne može sjetiti točne lokacije istraživanja. Po njegovim riječima, „davno je to bilo“. Uspio se međutim sjetiti da su iskopali dosta „vaza i bokala“. Za bokale je, nakon što sam mu pokazala primjer, potvrdio da su to bile ehonoje.⁶⁷

⁶⁶ Usmena konzultacija s mr. sc. Boris Čargo, održana 9.8.2022 u Arheološkom muzeju Split

⁶⁷ Usmena konzultacija s g. Dinko Karuza, održana 15.8.2022.

Slika 18. Iskapanje Martvila

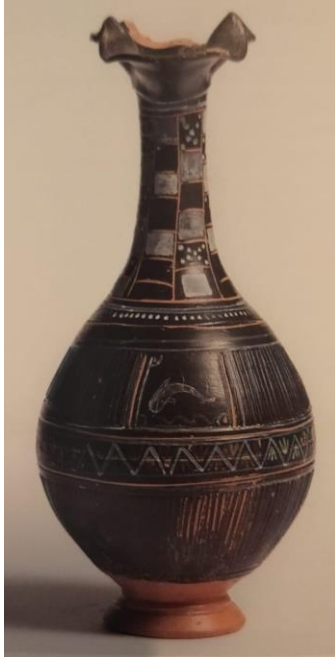
U daljnjem tekstu ću opisati neke od predmeta koji su nađeni u Martvilu.

Od vaza, odnosno enohoja, su nađene mnoge keramičkog tipa *Gnathia*, koje su dobile ime po nalazištu Gnathia u Južnoj Italiji, gdje su 1845. godine otkrivene u grobovima. Osnovna značajka ovog tipa je slikani ukras u crvenoj, žutoj i bijeloj boji na crnoj podlozi posude. Širenjem trgovine ukrasi postaju sve jednostavniji zbog veće potražnje, tako da oko 300. godine prije Krista keramika tipa *Gnathia* postaje najraširenija keramička vrsta helenističkog razdoblja te također predstavlja prvu keramičku vrstu koja se u velikim količinama izvozila izvan mjesta proizvodnje.⁶⁸

Kao što su prvi primjeri pronađeni u grobovima u Italiji, tako su brojni primjerci na otoku Visu pronađeni u nekropolama. Rađene su u razdobljima od IV. do I. stoljeća prije Krista, a ponajviše ih je pronađeno upravo na Visu. Najznačajnija istraživanja što se tiče ovog tipa keramike za Vis su svakako iskapanja na Martvilu koja su se provodila u drugoj polovici prošlog stoljeća.⁶⁹

⁶⁸ Miše, Maja. "Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 106, br. 1, 2013, str. 101. <https://hrcak.srce.hr/111626>. Citirano 16.08.2022.

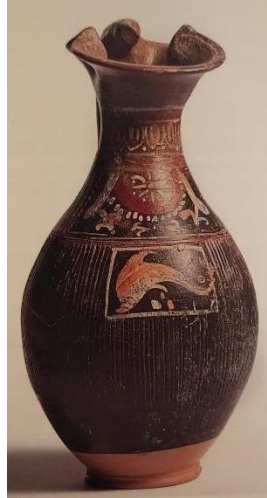
⁶⁹ Miše, Maja. "Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 106, br. 1, 2013, str. 101-102. <https://hrcak.srce.hr/111626>. Citirano 16.08.2022.

Slika 19. Ehonija Fb-1432, Arheološki muzej u Splitu

Ehonija Fb-1432 je potpuno očuvana osim s manjim napuknućem na trbuhu, gnathijskog tipa, i premazana vrlo postojanom crnom bojom. Tijelo je kanelirano na trbuhu, s ručkom kružnog presjeka koja završava unutar trolisnog otvora. Noga je prstenasta. Na vratu ima ukras dvostrukih ovula izvedenih bijelom i žutom bojom, a nalaze se u pojasu omeđenom bijelim i crvenim vodoravnim crtama. Ispod toga je na prijelazu u trbuh naslikana rozeta u čijem je središtu točka, a one se nalaze između krakova. Sve to ima rub debele crvene crte po čijem su donjem rubu bijele točke. Sa strana vise dvije žute vrpce, a ispod su vitičasti ukrasi. Nakon toga ide bijela i crvena vodoravna crta te trapezodina metopa unutar koje je žutom bojom naslikan dupin.⁷⁰

⁷⁰ Čargo, Boris. Iz grada isplavi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 77.

Slika 20. Enohoja Fb-3112, Arheološki muzej Split

Enohoja Fb-3112 je djelomično očuvana, gnathijskog tipa i isejske proizvodnje. Svijetle je oker boje i premazana crnom bojom svugdje osim pojasa iznad noge. Zaobljena je s visokim vratom na čijem je završetku trolisni otvor. Nedostaje joj ručka skupa s dijelom trolisnog otvora. Na vratu su dvije bijele linije, ispod je urezana kvadratna mreža. Ispod su izvedene bijele crte. Metopa je trapezoidna uokvirena bijelim sa smeđim stranama, a unutar metope se nalazi dupin koji se izdužuje i poprima zmijoliki oblik. Ispod toga pojas s bijelom cik – cak lijinom tvori trokute unutar kojih su trolisni motivi.⁷¹

⁷¹ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 78.

Slika 21. Riblji tanjur, Arheološki muzej Split

Riblji tanjur malih dimenzija je u potpunosti očuvan. Oslikan je u crvenofiguralnoj tehnici. Unutar recipijenta se nalazi kružno središnje udubljenje, s dnom prstenastog oblika. Naslikane su četiri ribe, jedan par nasuprot drugom.⁷² Ovo je unikatan keramički predmet, datiran u drugu polovicu IV. stoljeća prije Krista. Moguće je da je bio u funkciji pogrebnog rituala, pošto je bio grobni prilog grobu u kojem je bio pokojnik muškog spola.⁷³

Od istočne nekropole nikakvi ostaci danas nisu vidljivi. Trenutno se vrše iskapanja, što potvrđuje uočeni bager kojeg sam vidjela kad sam otišla izvidjeti područje u prvoj polovici kolovoza 2022. godine. Istočna nekropola se nalazila na suprotnoj strani grada, na mjestu poznatom kao Vlaška njiva, gdje se danas nalazi hotel Isa. Trenutna iskapanja vrše se odmah istočno od hotela.

Najstariji dio potječe iz helenističkog doba, u IV. stoljeću prije Krista, što znači da je groblje postojalo istovremeno kao i jugozapadni dio. Dosadašnja istraživanja pronašla su 249 grobova, od kojih su 98 helenistički, a ostali rimski. Zbog gradnje hotela, ti ostaci više nisu vidljivi.

⁷² Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 79.

⁷³ Ugarković, Marina. "Crvenofiguralni riblji tanjur iz Ise." Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, vol. 106, br. 1, 2013, str. 75. <https://hrcak.srce.hr/111623>. Citirano 17.08.2022.

Grobovi su bili napravljeni od okomito stavljenih zidanih kamenih ploča. Kao i u jugozapadnoj nekropoli, pronađen je veliki broj rimskih urni, ali nijedna stela dosada nije pronađena.⁷⁴ U daljnjem tekstu pobliže ću prikazati neke od predmeta koji su iskopani u ovoj nekropoli.

Slika 22. Enojoja AMS-71559, Arheološki muzej Split

Još jedna enojoja tipa gnathijskog tipa pronađena je u istočnoj nekropoli, potpuno očuvana sa izduženim vrećastim oblikom, te dugog i uskog vrata. Ručka je kružnog presjeka, okomito se spuštajući na rame posude, a u gornjem dijelu se nastavlja iznad trolisnog otvora ukrašenog životinjskom protomom. Površina je premazana tamnosivim premazom koji je loše očuvan. U četvrtastoj metopi se nalazi dupin, koji ima svijeno i izduženo obličje, poprimajući tako oblik zmije.⁷⁵

⁷⁴ Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 31.

⁷⁵ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 78.

Slika 23. Lucerna, Arheološki muzej Split

Lucerna manjeg oštećenja nađena u istočnoj nekropoli ima volute i okrugli nos. Na kružnom udubljenom disku vidi se prikaz dupina, a ispod njega je otvor za ulje. Rame je od diska odvojeno dvjema plitko urezanim crtama ispod kojih je mala rupica za zrak. Bočni dio je ukošen, s ravnim dnom.⁷⁶

Slika 24. Figurica dupina, Arheološki muzej Split

⁷⁶ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 81.

Potpuno očuvana figurica dupina je napravljena lijevanjem. U gornjem dijelu je zadebljana i zaobljena, s kljunom koji je trokutastog presjeka. Tijelo se prema repu sužava te se u zadnjoj četvrtini naglo okomito uzdiže, završavajući repnom perajom.⁷⁷

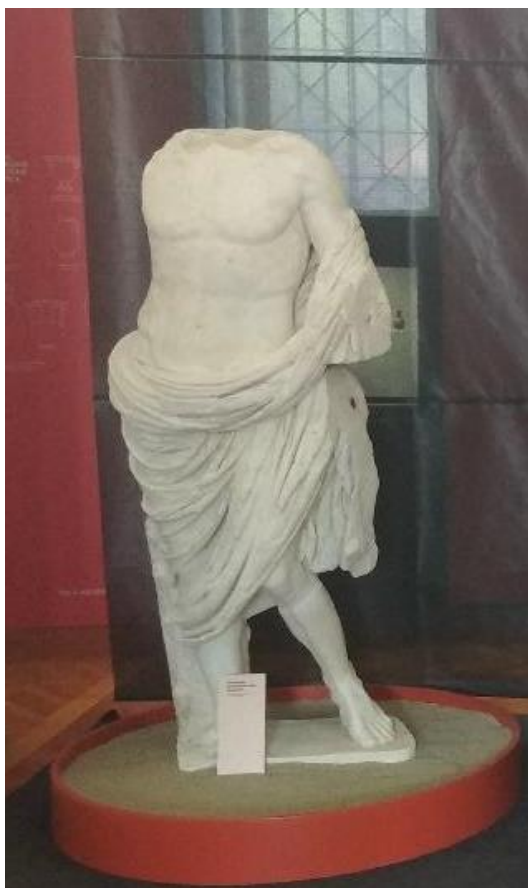
Po svim ovim primjerima možemo vidjeti kako su Isejci izrazito voljeli i cijenili motiv dupina, što možemo povezati s time što su kao otočani imali duboku ljubav i poštovanje prema moru.

2.6 Rimski carevi

Skulptura rimskih careva otoka Visa zasada nije dovoljno proučena iako nudi mnogo mogućnosti da se povijest Ise bolje razumije. Iako je zaključak koji se može izvesti iz djela ankonitanskog putopisca Cirijaka da je 1436. godine još uvijek na otoku bila baza kipa brončanog Augusta na kraju nespোরазум, ipak je činjenica da je u Isi nekoć stajao Augustov kip. Ako je tamo bila prisutna carska skupina kipova julijevsko-klaudijevskoga doba, imperativ je da će biti i August kao njezin rodonačelnik.⁷⁸

⁷⁷ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 82.

⁷⁸ Maršić, Dražen. "Studije o isejskoj carskoj skupini (II) - Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu." *Tusculum*, vol. 13, br. 1, 2020, str. 7. <https://hrcak.srce.hr/247199>. Citirano 19.08.2022.

Slika 25. Obezglavljena skulptura Augusta, Arheološki muzej Split

Pet očuvanih skulptura rimskih careva pronađeni su na Gradini u Visu. Nakon Narone i Aenone, ovo je najveća skupina carske skulpture koja je pronađena na istočnoj Jadranskoj obali. Isejske skulpture su vjerojatno bile izložene u južnom dijelu Ise, blizu mora. Obezglavljena skulptura na slici gore vjerojatno pripada Augustu, koji je bio prikazan maskiran kao Jupiter. Kip drži svoju težinu na desnoj nozi, pokraj koje je panj masline u kome je utisnuto APO, skraćeno za ime kipara Apolonija⁷⁹.

⁷⁹ Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022, str. 78.

Slika 26. Portret cara Domicijana (Trajana), Arheološki muzej Split

Portret cara Domicijana bio je preoblikovan u portret njegova nasljednika Trajana, vjerojatno u lokalnoj radionici. To se desilo nakon što je senat naredio *damnatio memoriae*, odnosno potjerivanje iz javne uspomene, postupak kojim su kažnjavali loše careve nakon njihove smrti.⁸⁰

⁸⁰ Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022, str. 78.

3. Antički nalazi izvan Ise

U ovom dijelu završnog rada opisat ću ostale nalaze koji su pronađeni izvan Ise, a to su amfore iz Vele Svitnje i crvenofiguralni ulomak iz Vele Palagruže. Ostalim je spomenicima nalazište nepoznato, a svi navedeni čuvaju se u Arheološkom muzeju Vis i Arheološkom muzeju Split.

3.1. Amfore

Amfore su u antičkoj Grčkoj i Rimu bile glinene posude u kojima su se čuvali i prevozili ulje, vino, žito, med i ostale stvari. Vrat je uzak s proširenim trbuhom i dvjema drškama, a dno je okruglo ili šiljasto.⁸¹ Mnogo je amfora pronađeno u primorju oko otoka Visa. Brodolomi s amforama koritnskog tipa pronađeni su na jugozapadnoj strani Visa i najstariji su nalazi ovakvih amfora u Hrvatskoj. Hvar skupa sa Visom dijeli nalaze ovakvih amfora, tako da se može pretpostaviti da su u doba kada su bili grčki polisi imali snažne veze. Ovakve vinske amfore u Jadranskom moru su ponajviše prisutne od IV. stoljeća prije Krista.

Grčko – italske amfore isto takvog tipa potvrđuju veze s južnom Italijom. Iz tog tipa amfora postupno se formira tip Lamboglia 2, koji je najčešći oblik amfore na Jadranu, a s proizvodnjom započinje u II. stoljeću prije Krista na jadranskoj obali južne Italije.⁸²

S rimskim trgovačkim brodom potopljenim u uvali Vela Svitnja na sjevernoj obali otoka Visa bile su potopljene amfore tipa Lamboglia 2. Izvađeno ih je oko 600, cijelih ili cjelovitih, a uz njih je pronađeno i više crnopremazanih keramičkih posuda, tarionik, kuhinjske posude, lucerne, brončani novac itd.

⁸¹ amfora. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 18. 8. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2255>>.

⁸² Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 32.

Slika 27. Amfore tipa Lamboglia 2, Arheološki muzej Vis

Svako isplovljavanje na duže relacije je zahtijevalo prinošenje žrtava božanstvima na brodskom žrtveniku. Pošto ovaj lokalitet nije sto postotno istražen, iako je jedan od najbolje istraženih lokaliteta ovakve vrste, pretpostavlja se da ti ostaci žrtvenika nisu još pronađeni.⁸³

Ostale amfore, iako ni jedan tip nije dominirao kao Lamboglia 2, bile su tipa Beltran 2A iz 1. stoljeća koje su služile za prijevoz ribljih prerađevina, potom Ricborough 527, liparske amfore iz razdoblja I. stoljeće prije Krista – II. stoljeće nakon Krista, koje su vjerojatno prevozile lokalne vulkanske sirovine. Ima i amfora s ravnim dnom, zatim amfore Dressel 6A, koje su služile sa prijevoz vina i još mnoge.⁸⁴

⁸³ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 33.

⁸⁴ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 35.

3.2 Božanstva

Kao grčki polis i poslije grad rimskih građana, očigledno je da su Isejci štovali prvo grčka, zatim rimska božanstva. Pronađeni su neki ostaci koji na to ukazuju, od kojih je možda najimpozantnija glava božice Artemide. Ova brončana glava vrlo je vrijedno arheološko otkriće. Božičina glava je idealizirane ljepote, a pripadala je brončanom kipu visokom između 150 i 160 centimetara. Originalne je isejske proizvodnje, a datira se u III. stoljeće prije Krista.⁸⁵

Slika 28. Glava božice Artemide, Arheološki muzej Split

⁸⁵ Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022, str. 94.

Uz Artemidu, možemo vidjeti ostatke prikaza boga na crvenofiguralnom ulomku, nađenom u Veloj Palagruži i izgrađenom od keramike krajem VI. stoljeća prije Krista. Prikazan je bradati nagi bog, najvjerojatnije Posejdon, s vijencem na glavi kako sjedi, s prebačenom haljinom dok u ruci drži štap. ⁸⁶

Slika 29. Crvenofiguralni ulomak s prikazom božanstva, Arheološki muzej Split

Posejdonov sin Triton također je prikazan na djelomično očuvanom reljefu, napravljenom od bijelog sitnozrnatog vapnenca. Na lijevoj strani je vidljiv dvostruko svijeni dio tijela i rep Tritona. Reljef je imao pravokutni oblik s trokutastim gornjim završetkom. Cijeli je reljef pitki, uokviren ravnim obrubom. Potječe iz I.-II. stoljeća prije Krista. ⁸⁷

⁸⁶ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 80.

⁸⁷ Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 81.

Slika 30. Reljef s prikazom Tritona, Arheološki muzej Split

Dioniz, kao bog vina, sigurno je bio važan za Isejce zbog proizvodnje vina, iako je svakako Posejdon bio važniji zbog moreplovstva. Zanimljiv je portret Dioniza sa kovrčavom kosom u kojoj je vijenac sa grožđem. Unikatan je primjer u Dalmaciji jer je napravljen od crvenog granita.⁸⁸

Slika 31. Portret Dioniza od crvenog granita, Arheološki muzej Split

⁸⁸ Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022, str. 80.

Slika 32. Glava htoničkog Dioniza, Arheološki muzej Split

Glava htoničkog, bradatog Dioniza, izrađena od keramike u VI. stoljeću prije Krista, pokazuje arhajske stilske tendencije prije osnutka grčke kolonije, a importirana je iz Taranta.⁸⁹

⁸⁹ Cambi, Nenad. Antika. Zagreb: Naklada Ljevak, 2002, str. 23-24.

Zaključak

Otok i grad Vis ima bogatu povijesnu i kulturnu baštinu, kako u antici tako i poslije nje. Ovaj rad ukratko je predstavio antičko razdoblje i ostatke od vremena kad je Isa bila naseljena ilirskim plemenom Liburna, zatim postala grčki polis te naposljetku grad rimskih građana. Dionizije, vladar grčkog grada Sirakuze, posebno je stvorio Isu kao grčku koloniju zbog dobrog geografskog položaja i sigurne luke. Kao grčki polis, Isa je prosperirala. Možda je čak i više prosperirala kad je postala rimski grad. U svakom slučaju, ne možemo poreći da je tijekom svih tisućljeća bila grad koja je ponajviše svojim ostvarenjima utjecala na susjednu obalu, bivajući dugo vremena najveća grčka kolonija u obalama današnje Hrvatske.

Lokaliteti i ostaci antičke Ise mnogo toga nam govore o načinu života koji se tada vodio na otoku. Važna je bila plovidba i trgovina, što pokazuju mnogobrojne amfore u kojima su prevozili vino, ulje i ostale potrepštine. Motiv dupina koji se često pojavljuje pokazuje njihovu povezanost s morem, koja ih je pratila u zagrobni život, gdje je motiv ukrašavao brojne predmete koji su počivali s njima u nekropolama. Rimski teatar i terme pokazuju nam koliko je Rim utjecao na Isu i njezin prosperitet, te kako su Isejci pod njegovom vladavinom provodili svoje slobodno vrijeme. Ostaci teatra su danas od najvećeg značaja za građane Visa, jer su ti ostaci korišteni kako bi se u 16. stoljeću izgradila crkva i samostan, koji su otada u upotrebi.

Istraživanja o antičkim spomenicima otoka Visa, koji su tek ozbiljnije počeli u 19. stoljeću, danas ni izbliza nisu gotova. Mnogo toga je još ostalo neistraženo te mnogo toga je srušeno ili je progutalo vrijeme. No to ne znači da nema nade da će se o antičkom načinu života ovog otoka saznati još mnogo toga, što će eventualno postati dostupno javnosti i postati važan dio viškoga turizma.

Sažetak

Vis (Isa) postoji kao otok koji su ljudi naselili već punih pet tisuća godina, čemu svjedoče ostaci preindoeuropskih zajednica koje su tu živjele. Zatim je otok naselilo ilirsko pleme Liburna, koji su oko V. stoljeća prije Krista postepeno sve više dolazili u kontakt s grčkim trgovcima i moreplovcima. Eventualno je 397. godine prije Krista Dionizije Stariji, vladar grčkog grada Sirakuze na Siciliji, poslao svoje ljude da na Isi osnuju grčku koloniju. Za osnutak grada odabrali su mjesto unutar današnje viške luke koja je zatvorena i zaštićena sa svih strana. Tako je nastalo snažan grčki polis koji je kovao svoj novac, osnivao dalje svoje kolonije na Korčuli, Trogiru i Stobreču. Najveći lokaliteti ovoga doba su možda nekropole, u čijim je grobovima pronađeno dosta predmeta i ostataka.

Isa je kao grčki polis napredovala sve dok nije stala na stranu Pompeja koji je bio u građanskom ratu sa Cezarom. Nakon što je Pompej doživio poraz, Isa se morala predati te je tako postala grad Rimskog carstva 45. godine prije Krista. Unatoč tome, Isa je i dalje prosperirala, čemu u prilog idu rimski teatar i terme, koji su važni ostaci tog razdoblja kako za Isu, tako i za cijelu Hrvatsku. Naposljetku Isa više nije mogla konkurirati u trgovini te je polako pala u zaborav. Dolaskom Hrvata, Isa postaje hrvatski grad.

Ključne riječi: Vis, Isa, antika, Grčka, Rim, ostaci, nekropole, terme

Abstract

Vis (Isa) has existed as an inhabited island for at least five thousand years, as evidenced by the remains of pre-Indo-European communities that had lived there. Island then had become inhabited by the Illyrian tribe of Liburns, who gradually came into contact with Greek traders and sailors around the 5th century BC. Eventually, in 397 BC, Dionysius the Elder, ruler of the Greek city of Syracuse in Sicily, sent his men to establish a Greek colony in Isa. For the foundation of the city, they chose a place inside today's port of Vis, which is closed and protected from all sides. This is how this strong Greek polis was created, which minted its own money and founded its own colonies in Korčula, Trogir and Stobreč. The largest localities of this era are perhaps its necropolises, in whose graves many objects and remains were found.

As the Greek polis, Isa had kept progressing until it sided with Pompey who was in a civil war with Caesar. After Pompey was defeated, Isa had to surrender and thus became a city of the Roman Empire in 45 BC. Despite this, Isa continued to prosper, which is evidenced by the Roman Theater and thermal baths, which are important remnants of that period for both Issa and Croatia. At least, Isa could no longer compete in trade and slowly fell into oblivion. With the arrival of the Croats, Isa became a Croatian town.

Key words: Vis, Isa, ancient times, Greece, Rome, remains, necropolises, thermal baths

Popis izvora

Amfora. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 18. 8. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2255>>.

Barbarić, Vedran. Izložba Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb, 2010.

Cambi, Nenad. Antika. Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.

Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018.

Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018.

Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022.

Dragić, Marko. "Hrvatske povijesne i etiološke predaje o ilirskoj kraljici Teuti." Nova prisutnost, vol. XVI, br. 2, 2018, str. 282. <https://doi.org/10.31192/np.16.2.5>.

Gabričević, Branimir. "ANTIČKI SPOMENICI OTOKA VISA." Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, vol. 17, br. 1, 1968, str. 5-60. <https://hrcak.srce.hr/146461>.

Kaiser, T.. "Krajicina spilja i brončano doba otoka Visa." Opuscula archaeologica, vol. 26, br. 1, 2002, <https://hrcak.srce.hr/5554>.

Ivčević, Sanja, urednica. Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021.

Maršić, Dražen. "Studije o isejskoj carskoj skupini (II) - Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu." Tusculum 13, br. 1 (2020): 7-16. <https://hrcak.srce.hr/247199>

Miše, Maja. "Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia." Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, br. 1 (2013): 99-130. <https://hrcak.srce.hr/111626>

Novak, Grga. "Kada je i kako propala antička Issa." Radovi Filozofskog fakulteta: Odsjek za povijest, br. 1 (1959): 1-13. <https://hrcak.srce.hr/176342>

Suić, Mate. Antički grad na istočnom Jadranu, 2. izmjenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Golden Marketing, 2003.

Ugarković, Marina. "Crvenofiguralni riblji tanjur iz Ise." Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, br. 1 (2013): 75-98. <https://hrcak.srce.hr/111623>

Usmena konzultacija s mr. sc. Boris Čargo, održana 9.8.2022 u Arheološkom muzeju Split

Usmena konzultacija s g. Dinko Karuza, održana 15.8.2022.

Web stranica Armus – Arheološki muzej u Splitu, članak Priručna zbirka i lokalitet Isse (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/prirucna-zbirka-i-lokalitet-issa>), pristupljeno 18.8.2020.

Zaninović Marin, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

Popis slikovnih izvora

Slika 1. Kaiser, T.. "Krajcina spilja i brončano doba otoka Visa." *Opvscvla archaeologica*, vol. 26, br. 1, 2002, <https://hrcak.srce.hr/5554>.

Slika 2. Vlastiti izvori autora

Slika 3. Vlastiti izvori autora

Slika 4. (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/prirucna-zbirka-i-lokalitet-issa>), pristupljeno 17.8.2022.

Slika 5. (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/prirucna-zbirka-i-lokalitet-issa>), pristupljeno 13.7.2023.

Slika 6. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 17.

Slika 7. Vlastiti izvori autora

Slika 8. Vlastiti izvori autora

Slika 9. Čargo, Boris. Issa. Povijesno-arheološki vodič: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 17.

Slika 10. Vlastiti izvori autora

Slika 11. Vlastiti izvori autora

Slika 12. (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/prirucna-zbirka-i-lokalitet-issa>), pristupljeno 13.7.2023.

Slika 13. Vlastiti izvori autora

Slika 14. Ivčević, Sanja, urednica. *Vis-à-Vis 200*. Arheološka baština otoka Visa: Arheološki muzej u Splitu, 2021, str. 249.

Slika 15. Vlastiti izvori autora

Slika 16. Vlastiti izvori autora

Slika 17. Vlastiti izvori autora

Slika 18. Privatna kolekcija Arheološkog muzeja Split, poslana od strane mr. sc. Boris Čargo

Slika 19. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 77.

Slika 20. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu,

2018, str. 78.

Slika 21. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 79.

Slika 22. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 78.

Slika 23. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 81.

Slika 24. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 82.

Slika 25. Vlastiti izvori autora

Slika 26. Vlastiti izvori autora

Slika 27. Vlastiti izvori autora

Slika 28. Vlastiti izvori autora

Slika 29. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 80.

Slika 30. Čargo, Boris. Iz grada isplovi ovog. Issa Maritima: Arheološki muzej u Splitu, 2018, str. 81.

Slika 31. Čargo, Boris (urednik). Vis-à-Vis 200. The Archaeological Heritage of the Island of Vis: Arheološki muzej u Splitu, 2022, str. 81.

Slika 32. Cambi, Nenad. Umjetnost antike u hrvatskim krajevima, Književni krug Split, Split – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2020, str. 27.

